

2. Kierunek antropologiczny. 1 Kor 8, 6 ujmuje człowieka w sposób eklezjologiczny w jego jednorazowej łączności z Chrystusem, z Jego dziełem odkupieńczym (i my przez Niego) i w perspektywie skierowania człowieka w Kościele, i jako Kościół do Boga (i my do Niego).

3. Kierunek chrystologiczny. Z 1 Kor 8, 6 wynika, że Paweł przez zwrot „i my przez Niego” pragnął zaznaczyć, że naszą chrześcijańską egzystencję nie można inaczej rozważać i pojmować, jak tylko chrystocentrycznie („w Chrystusie”).

4. Kierunek wielkich tematów teologicznych. Wielkie tematy teologiczne, które porusza Paweł w swoich listach, można każdorazowo włączyć w jeden z trójaspektów 1 Kor 8, 6.

A zatem można podjąć się próby napisania teologii Pawłowej w myśl idei, którą sugeruje sam Paweł: 1. Ex Deo (Bóg u podstaw dzieła zbawczego), 2. Per Christum — in Christo (Boże dzieło zbawcze w Jezusie Chrystusie Synu Bożym), 3. Ad Deum (realizacja dzieła zbawczego w Kościele przez Ducha Świętego aż do dopełnienia eschatologicznego).

RYSZARD RUBINKIEWICZ SDB

APOKRYF EZECHIELA

Księga zwana od czasów Epifaniusza umownie Apokryfem Ezechiela zachowała się jedynie we fragmentach. Pierwszy dotyczy zmartwychwstania ciał i sądu nad ciałem i duszą, drugi mówi o nawróceniu i przebaczeniu, trzeci odnosi się prawdopodobnie do narodzin Mesjasza, czwarty stanowi aluzję do sądu nad człowiekiem w chwili jego śmierci, piąty jest nawiązaniem do czasów eschatycznych, w których sam Bóg będzie pasterzem zblakaniego uprzednio ludu.

W niniejszym artykule zostanie przedstawiony wstęp historyczno-krytyczny, przekład i komentarz wyżej wspomnianych fragmentów.

1. WSTĘP HISTORYCZNO-KRYTYCZNY

1.1. Tekst

O treści Apokryfu Ezechiela dowiadujemy się jedynie z drugiej ręki, głównie z cytatów Ojców Kościoła. Zostały one zebrane i opublikowane przez A. M. Denis¹. Najdłuższy z zachowanych fragmentów (Fragment I) poświadczony jest również przez literaturę rabinacką².

¹ *Fragmenta Pseudepigraphorum quae supersunt graeca*. Leiden 1970 s. 121-128.

² *Talmud b., Sanhedrin 91a-b; Leviticus Rabbah 4, 5; Mekilta Exodus 15, 1.*

1.2. Data powstania

Istnienie apokryficznej księgi Ezechiela poświadcza Józef Flawiusz w *Dawnych dziejach Izraela* pisząc, że prorok Ezechiel pozostawił po sobie „dwie księgi, do dziś zachowane” (X, V, 1). Niestety historyk żydowski nic nie mówi na temat treści owej drugiej księgi.

W Kanonie stychometrycznym Nikefora (koniec IV w. po Chr.) oraz w Synopsie Pisma św. pseudo-Atanazego (IV-V w. po Chr.) Apokryf Ezechiela cytowany jest po księdze Barucha i Habakuka, a przed księgą Daniela.

Wreszcie najwcześniejszy cytat z omawianej księgi znajduje się w Pierwszym Liście Klemensa (ok. 95 r. po Chr.), co wskazywałoby na to, że Apokryf Ezechiela był już popularny w drugiej połowie I w. po Chr.

Na podstawie tych danych, aczkolwiek niepełnych, można uznać opinię tak dawnych³ jak i współczesnych autorów⁴ umieszczających datę powstania apokryfu między 50 r. przed Chr. a 50 r. po Chr. za miarodajną.

1.3. Język pierwotny księgi

Wzmianka Józefa Flawiusza o drugiej księdze Ezechiela, jak również wersja hebrajska Fragmentu I zachowana w Talmudzie babilońskim pozwalają sądzić, że językiem pierwotnym Apokryfu Ezechiela był hebrajski. Jednakże sprawa ta pozostaje nadal w sferze przypuszczeń, gdyż zarówno kryteria zewnętrzne, jak i wewnętrzne nie pozwalają na wysnucie jednoznacznego wniosku. Trzeba mieć na uwadze również i tę możliwość, że omawiany apokryf mógł powstać w języku greckim, bardzo popularnym na całym Wschodzie w epoce międzytestamentowej.

1.4. Pochodzenie

Oryginał Apokryfu Ezechiela był niewątpliwie pochodzenia żydowskiego. Nie wolno jednak pominąć i tej możliwości, że niektóre fragmenty (np. Fragment I) mogły ulec pewnemu przeredagowaniu w duchu chrześcijańskim. Osobnym problemem są źródła wykorzystane przez autora apokryfu.

1.5. Kwestia źródeł we Fragmentcie I

Przypowieść zawarta we Fragmentcie I znana jest w literaturze greckiej, indyjskiej i hebrajskiej. G. F. Moore⁵ jest zdania, że przeniknęła ona do judaizmu z literatury indyjskiej. Mianowicie w staroindyjskim systemie filozoficznym, zwanym sankhya, wyrażona została myśl o istnieniu dwóch z gruntu różnych zasad świata: *praktiri* czyli nieduchowej, nieświadomej, ale aktywnej, materialnej pierwotnej na-

³ Por. K. Holl, *Das Apokryphon Ezechiel*. W: *Aus Schrift und Geschichte. Theologische Abhandlungen, Adolf Schlatter zum Seinem 70. Geburtstage*. Stuttgart 1922 s. 92; J. B. Frey, *Apocryphes de l'AT*, DBS I 458-460.

⁴ Por. K. G. Eckart, *Das Apokryphon Ezechiel*. W: W. G. Kümmel (wyd.), *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit*. Bd. 5. Gütersloh 1974 s. 45-55.

⁵ *Judaism in the First Centuries of the Christian Era*. T. 1. Cambridge (Mass.) 1962 s. 487.

tury, oraz *puruša* — świadomego, ale nieaktywnego ducha. Przypowieść o ślepym i chromym została wykorzystana jako ilustracja uzmysławiająca wzajemne relacje między *praktiri* i *puruša*. Znajduje się ona w dziele zatytułowanym *Sankhya Kari-ka*, którego czas powstania datuje się na IV-V w. po Chr.⁶:

„Tak jak ślepy i kulawy współdziałają, by wydostać się z lasu, tak nierozumiejąca *praktiri* [ślepy] i niedziałająca *puruša* [kulawy] łączą się razem i współpracują dla osiągnięcia wspólnych celów”⁷.

Przypowieść ta pojawia się ponadto w dziele Buddagosa noszącym tytuł *Visud-dimagga (Droga czystości)*. Chronologicznie rzecz biorąc wersja ta jest młodsza od tekstu greckiego zachowanego u Epifaniasza, jak również i od tekstu hebrajskiego przekazanego nam przez Talmud⁸. Ponadto między wersją indyjską przypowieści a grecką i hebrajską istnieje zasadnicza różnica treściowa. W wersji indyjskiej chodzi o wykazanie współzależności dwóch przeciwstawnych sobie zasad, podczas gdy w Apokryfie Ezechiela przypowieść ma na celu uzmysłowić czytelnikom prawdę, że po zmartwychwstaniu zarówno ciało, jak i dusza podlegać będą sądowni. Stąd też hipoteza⁹ jakoby przypowieść była pochodzenia indyjskiego, następnie została zaadoptowana przez Żydów hellenistów, a potem od nich przeszła do Talmudu, nie ma jak dotąd przekonujących dowodów.

1.5.1. Redakcja chrześcijańska Fragmentu I?

Inaczej się rzecz ma, gdy chodzi o odpowiedź na pytanie, do jakiego stopnia Fragment I Apokryfu Ezechiela zachowany u Epifaniasza reprezentuje oryginalną frazeologię księgi, i czy tekst ten nie dotarł do nas już w redakcji chrześcijańskiej. Zwraca się uwagę, że takie wyrażenia, jak *gamous poiesas ho basileus* (Mt 22, 2-3), *ti oun poiei ho krites* (Łk 20, 14) *he krisis argei* (por. 2 P 2, 3), *to klasma tou artou* (por. Łk 24, 35) odzwierciedlają frazeologię NT. Stąd też niektórzy wyrażają pogląd, że Epifaniasz interpretuje przypowieść z Apokryfu Ezechiela poprzez tekst Mt 22, 1-14 i Łk 14, 16-24¹⁰. Hipotezę tę wzmacnia fakt, że w omawianej przypowieści występuje słowo *paganoi* na oznaczenie kulawego i ślepego, podczas gdy biesiadnicy określani są mianem *estrategiei* (dosłownie: zwerbowani do wojska). Dla Epifaniasza *paganoi* (cywile) oznaczaliby niechrześcijan, podczas gdy nazwa „wojskowi” odnosiliby się do tych, którzy zostali wezwani do królestwa, a więc do chrześcijan. Jednakże zbieżność frazeologii Apokryfu Ezechiela z wypowiedziami NT nie jest decydującym dowodem na chrześcijańską redakcję przypowieści. W Apokryfie Ezechiela sędzią jest Bóg, natomiast w redakcji chrześcijańskiej byłby nim Jezus Chrystus. Ponadto celem przypowieści jest wykazanie, że zarówno ciało, jak i dusza będą sądzeni po zmartwychwstaniu. Autor przypowieści pomija zupełnie problem, kto jest wezwany do królestwa lub kto jest tego królestwa niegodny.

⁶ Zob. H. Glasenapp, „*Sankhya*”. RGGt 5 k. 1365-1366.

⁷ Zob. S. C. Chatterjee, D. M. Datta, *An Introduction to Indian Philosophy*. Calcutta 1939 s. 298-299.

⁸ Por. I. Scheftelowitz, *Ein Beitrag zur vergleichenden Religionsforschung*. MGWJ 65:1921 s. 125.

⁹ Zob. L. Wallach, *The Parable of the Blind and the Lame*. JBL 62:1963 s. 334-335. Z wcześniejszych autorów Holl, jw. s. 89. Inaczej jest w tradycji arabskiej, w której również pojawia się przypowieść o kulawym i ślepym. Tutaj istnieje możliwość, że przyszła ona z Indii do świata arabskiego. Zob. H. Malter, *Personifications of Soul and Body. A Study in Judaeo-Arabic Literature*. JQR 2:1912 s. 453-479, zwłaszcza s. 455.

¹⁰ Wallach, jw. s. 336; C. H. Dodd, *The Parables of the Kingdom*. New York 1936 s. 120-122.

Należy zatem powiedzieć, że Fragment I Apokryfu Ezechiela odtwarza tekst oryginalny, w którym wyrażona została wiara w zmartwychwstanie ciał oraz przekonanie, że człowiek jest osobą składającą się z duszy i ciała. Nie jest on duchem w ciele ani też ciałem z duszą, ale duszą i ciałem, i jako taki zostaje osądzony. Kryterium Boskiego sądu nad nim są jego czyny dokonane za ziemskiego życia, nie zaś przynależność do określonego narodu lub jakiejś grupy społecznej.

1.6. *Kwestia źródeł we Fragmentcie III*

Fragment ten dotyczy dziewiczego poczęcia przyszłego Mesjasza. Na pierwszy rzut oka wydaje się rzeczą dziwną, aby Matkę Mesjasza można było porównać do jałowicy „która porodziła i nie porodziła”. Jednakże tekst ten nawiązuje do historii zoomorficznej z Księgi Henocha (83-90). Odnośny fragment w przekładzie polskim brzmi następująco:

I ujrzałem jak narodził się Biały Byk posiadający wielkie rogi. I wszystkie zwierzęta polne, wszystkie ptaki niebieskie lękali się go i przez cały czas zasypywali doń prośby. Patrzyłem tak długo aż wszystkie ich rodzaje przemieniły się i wszystkie stały się białymi bykami. Pierwszy z nich stał się czymś i to coś stało się wielkim zwierzęciem z wielkimi czarnymi rogami na głowie. Pan owiec ucieszył się z nich i ze wszystkich byków. Ja zaś zasnąłem pośrodku nich, zbudziłem się i ujrzałem wszystko (Hen 90, 37-39).

1.7. *Kwestia źródeł fragmentów II, IV i V*

U podstaw Fragmentu II leży tekst Iz 1, 18 oraz Ez 3, 16-21 i 39, 22. Podobnie fragment IV inspirowany jest tekstem Ez 18, 30 i 33, 12-20. To samo należy powiedzieć o Fragmentcie V, który przypomina tekst Ez 34, 14-16.

2. PRZEKŁAD I KOMENTARZ

2.1. *Fragment I (Epifaniusz, „Adv. haereses” 64, 70. 5-17)¹¹*

Po cytacie z Iz 26, 19, który przytacza Epifaniusz za wersją Septuaginty („Zmartwychwstaną bowiem umarli i powstaną ci, którzy są w grobach”) pisze:

(1) Nie chcę też przemilczeć tego, co prorok Ezechiel mówi w swym apokryfie¹² o zmartwychwstaniu, dlatego przytoczę go tutaj. (2) On to używając języka obrazowego mówi na temat sprawiedliwego sądu, który odbędzie się nad duszą i ciałem.

(3) Pewien król posiadał w swym królestwie jedynie żołnierzy, a cywilów¹³ miał tylko dwóch. Jeden [z nich] był kulawy, drugi zaś ślepy. (4) Każdy [z nich] przebywał i mieszkał osobno. (5) Kiedy król wydał ucztę [ku czci] własnego syna,

¹¹ Zob. również Jerzy Cedranus (PG t. 121 k. 225-226), Jerzy Hamartolos (PG t. 110 k. 268-269), Historia Piotra (E. A. Budge, *Contendings of the Apostles* 2, 8-18), oraz Antologię Palatyńską 9, 11-13.

¹² Stąd umowny tytuł Apokryf Ezechiela.

¹³ Greckie *paganoi*. Na temat tego terminu zob. T. Zahn, *Paganus*. „Neue kirchlichen Zeitschrift” 10:1899 s. 18-43; B. Altaner, *Paganus*. ZKG 58:1939 s. 130-141.

zwołał na nią wszystkich [mieszkańców] swego królestwa. (6) Dwoma cywilami jednak, kulawym i ślepym wzgardził. (7) Ci z kolei poczuli się [tym] dotknięci do żywego i uknuli przeciw królowi spisek. (8) Ów król posiadał ogród. Ślepy zawałał z daleka do kulawego mówiąc: (9) Jak można było [wyłączyć nas] z łamania chleba od reszty zaproszonych na ucztę weselną? (10) Dalejże! Odpłaćmy mu za to, co nam uczynił. (11) Tamten zapytał: „W jaki sposób?” (12) Ten odrzekł: „Pójdziemy do jego ogrodu i zabierzemy to, co jest w ogrodzie”. (13) Ten zaś powiedział: „Jak to zrobić? Jestem kulawy i nie mogę chodzić!” (14) Ślepy zaś odrzekł: „A czyż ja nie widząc dokąd iść mogę coś sam uczynić? Ale wymyślimy coś!” (15) [Kulawy] nazrywał znajdując się w pobliżu trawy, upłócił [z niej] sznur i rzucił go ślepego mówiąc: „Chwytaj i przyjdź wzdłuż tego sznura do mnie!” (16) Gdy tamten to uczynił i przyszedł do niego [wówczas ten] rzekł: (17) Chodź! Podstaw mi swoje nogi i nieś mnie! Ja zaś będę ci służył oczami i będę cię z góry prowadził [informując] czy [masz iść] w prawo czy w lewo. (18) To uczyniwszy weszli do ogrodu. (19) Potem zaś narobili szkód, czy też nie [narobili], w każdym razie ślady w ogrodzie zostawili. (20) Biesiadnicy zaś wyszedłszy z uczt weselnej weszli do ogrodu. (21) Zdumiali się, gdy znaleźli w ogrodzie ślady. (22) Powiedzieli o tym królowi mówiąc: „W twoim królestwie wszyscy należą do wojska i nie ma w nim cywilów. Skąd więc teraz znalazły się ślady cywilów w ogrodzie?” (23) On zaś się zdziwił. [Przypowieść apokryficzna mówi to tak, jakby chodziło o człowieka. Przed Bogiem zaś nie ma nic zakrytego. Tekst opowiadania mówi dalej:] (25) Posłano po kulawego i ślepego. (26) [Król] zapytał ślepego: „Wchodziłeś do ogrodu?” (27) Ten zaś odrzekł: „Ach Panie! Widzisz naszą niemoc! Wiesz, że nie widzę dokąd pójść!” (28) Następnie zbliżył się do kulawego i zapytał go: „Wchodziłeś do mego ogrodu?” (29) Ten odpowiadając rzekł: „O Panie! Chcesz [chyba] napelnić moją duszę goryczą w losie bezsilnym!” (30) Następnie sąd zasiał. (31) Cóż więc uczyni sędzia sprawiedliwy? (32) Dobrze wiedząc, jak obaj się złączyli posadził kulawego na ślepego i kazał obu chłostać batem. (33) Nie mogli już kłamać. (34) Jeden zrzucił winę na drugiego. (35) Kulawy mówił do ślepego: „Czy to nie ty mnie niesieś i przymuszałeś?” (36) Ślepy zaś [mówił] do kulawego: „A czy ty nie zastępowałeś mi moich oczu?” (37) Tak więc ciało z duszą, a dusza z ciałem złączone są razem”.

2.2. Talmud babiloński. Sanhedrin 91 a-b

Rzekł Antoniusz do Rabbiego¹⁴: Ciało i dusza potrafią uniknąć sądu. W jaki sposób? Ciało powie: „Dusza zgrzeszyła, gdyż od dnia, w którym odłączyła się ode mnie ja leżałem w grobie milczący jak kamień”. Dusza zaś powie: „Ciało zgrzeszyło, gdyż od dnia, w którym oddzieliłam się od niego latałam w powietrzu jak ptak”. Odpowiedział mu [Rabbi]: Podam ci pewien przykład. Z czym to [można] porównać? [Można to porównać] do króla z ciała i krwi posiadającego piękny ogród, w którym znajdowały się wspaniałe wczesne figi. Ustanowił on w nim dwóch strażników. Jeden był chromy, drugi zaś ślepy. Chromy powiedział do ślepego: „Widzę wspaniałe wczesne figi w ogrodzie. Chodź, zanieś mnie [na swoich barkach], a nazrywamy ich i będziemy mogli je zjeść”. Chromy pojechał na plecach ślepego, zerwali [figi] i zjedli. Po kilku dniach przyszedł właściciel ogrodu i rzekł do nich: „Gdzie są te wspaniałe wczesne figi?” Rzekł do niego chromy: „Mamże ja nogi, by się nimi posłużyć?” Ślepy zaś powiedział: „Mamże ja oczy, by nimi patrzeć? Co zrobił [król]? Posadził chromego na barkach ślepego i osądził ich jako jedną [osobę]. Tak też Święty, niech będzie On błogosławiony, sprowadzi duszę, umieści ją na ciebie i osądzi ich jako jedną [osobę]. Powiedziane jest bowiem: „Wzywa On z góry niebo i ziemię, by lud swój sądzić” (Ps 50, 4). „Wzywa On z góry niebo” — to jest dusza, „i ziemię, by lud swój sądzić” — to jest ciało.

¹⁴ Chodzi o fikcyjny dialog między Markiem Aureliuszem a Rabbim Judą ha-Naši. Por. Wallach, jw. s. 333-339.

2.3. *Fragment II. 1 Klemens Rzymski 8, 3*¹⁵

Mówiąc na temat pokuty przytacza tekst Ez 33, 11, a następnie cytuje: „Nawróćcie się, domu Izraela, z nieprawości waszych. Powiedz synom ludu mego: «Choćby grzechy wasze były od ziemi aż po niebo, choćby były czerwieniejsze od szkarłatu i czarniejsze od włosienicy, ale nawróćcie się do mnie z całego serca i powiecie: Ojcie! Wysłucham was jako lud święty»”¹⁶.

Po tym tekście następuje cytata z Iz 1, 16-20.

2.4. *Fragment III*2.4.1. *Tertulian, De carne Christi 23*

„Czytamy również u Ezechiela o owej krowie, która porodziła i nie porodziła”.

2.4.2. *Epifaniusz, Adv. haereses 30, 30, 3*

Omawiając temat błędów ebionitów odnośnie do dziewiczego poczęcia Jezusa po cytacie z Iz 7, 15, dodaje: „I znów na innym miejscu mówi: „I porodziła jałowica¹⁷ i rzekli: nie porodziła”.

2.4.3. *Grzegorz z Nyssy, Adv. Jud. 3*

Najpierw cytuje Iz 9, 5, potem zaś: „I znowu jałowica porodziła i nie porodziła”. Po tym cytacie następuje tekst Iz 7, 15.

2.4.4. *Klemens Aleksandryjski, Stromata 7, 16*

„Zrodziła i nie zrodziła, mówi Pismo”.

2.4.5. *Dzieje Piotra 24*

„I ponownie mówi [prorok]: Zrodziła i nie zrodziła”.

2.5. *Fragment IV*2.5.1. *Justyn Męczennik, Dialog z Żydem Tryfonem 47*

¹⁵ Por. również Klemens Rzymski, *Paid 1, 10* oraz *Egzegeza na temat duszy z tekstów z Nag Hammadi* (por. A. Guillaumont, *Une citation de l'apocryphe d'Ezéchiel dans l'exégèse au sujet de l'âme*. W: *Essays on the Nag Hammadi Texts*. Wyd. M. Krause. Leiden 1975 s. 35-39; M. Scopello. *Les Citations d'Homère dans le traité de l'exégèse de l'âme*. W: *Gnosis and Gnosticism: Papers Read at the Seventh International Conference on Patristic Studies*. Wyd. M. Krause. Leiden 1978 s. 3-12; tenże, *Les 'Testimonia' dans le traité de l'exégèse de l'âme (Nag Hammadi, II, 6)*. RHR 191:1977 s. 159-171.

¹⁶ Por. Ez 39, 22, Iz 1, 18; Jr 3, 19.

¹⁷ Na temat tego tekstu zob. K.-G. Eckart, *Die Kuh des apokryphen Ezechiel*. W: *Antwort aus der Geschichte*. Wyd. W. Sommer i H. Ruppel. Berlin 1969 s. 44-48.

„Dlatego też Pan nasz Jezus Chrystus powiedział: „Takimi jakimi was znajduję, takich też będę sądził”. (Por. Klemens Aleksandryjski, *Quis dives salv.* 40, 2).

2.6. Fragment V

Klemens Aleksandryjski, *Paedagogus* 1, 9

Dlatego mówi przez Ezechiela: [...] „Chromego obwiążę, zniekanego uzdrowię, zblakłego nawrócę i będę ich pasł ja sam na świętej górze mojej [...] i będę ich pasterzem i będę blisko nich tak jak odzienie [bliskie jest] ich skóry”.

PODSTAWOWA BIBLIOGRAFIA

A. Baker, Justin's Agraphon in the Dialogue with Trypho. *JBL* 87:1968 s. 277-287.

A. J. Bellinzoni, The Sayings of Jesus in the Writings of Justin Martyr. *NovTSup* 17. Leiden 1967 s. 131-134.

C. Bonner, The Homily on the Passion by Melito, Bishop of Sardis, and Some Fragments of the Apocryphal Ezekiel. London 1940 s. 183-202.

K. - G. Eckart, Das Apokryphon Ezechiel. W: W. G. Kümmel (wyd.). *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit*. Bd. 5. Gütersloh 1974 s. 45-54.

K. Holl, Das Apokryphon Ezechiel. W: *Aus Schrift und Geschichte*. Theologische Abhandlungen, Adolf Schlatter zum Seinem 70. Geburtstage. Stuttgart 1922 s. 85-98.

M. R. James, The Apocryphal Ezekiel. *JTS* 15:1914 s. 235-243.

J. Jeremias, Unknown Sayings of Jesus. London 1964 s. 83-88.

J. R. Mueller, S. E. Robinson, Apocryphon of Ezekiel. W: J. W. Charlesworth. *The Old Testament Pseudepigrapha*. T. 1. New York 1983 s. 487-495.

W. D. Stroker, The Source of an Agraphon in the Manichaean Psalm-Book. *JTS* 28:1977 s. 114-118.

RYSZARD RUBINKIEWICZ SDB, BARBARA SZIER

POLSKA BIBLIOGRAFIA BIBLIJNA ZA ROK 1982/83

WYKAZ UŻYWANYCH SKRÓTÓW

AC — „Analecta Cracoviensia”

AK — „Ateneum Kapłańskie”

CS — „Colloquium Salutis”

HD — „Homo Dei”

Kat — „Katecheta”

Katolicyzm — *Katolicyzm A-Z*. Red. Z. Pawlak, Poznań 1982

MDG — „Miesięcznik Diecezjalny Gdański”

MPWB — Materiały pomocnicze do wykładów z bibliotyki

PP — „Przegląd Powszechny”

PW — „Posłaniec Warmiński”